

**Асаблівасці характарыстыкі мастацкіх вобразаў
лірычнага твора ў пятым класе
(на прыкладзе вершаў Максіма Багдановіча
і Анатоля Грачанікава)**

Сістэма перспектыўных ліній (далей – СПЛ) прадугледжвае паэтапнае фарміраванне ў школьнікаў навучальных алгарытмаў, уменняў і навыкаў з мэтай больш эфектыўнага развіцця іх у далейшым навучанні. Пры гэтым важна, каб настаўнік і вучні ўсведамлялі, на якіх этапах дзейнасці, у якіх яе формах спатрэбяцца ім алгарытмы, уменні і навыкі, да выпрацоўкі якіх яны звяртаюцца на тым ці іншым уроку. СПЛ – гэта працэс, вектары якога (настаўнік || вучні) накіраваны насустрач адно другому і маюць на мэце сыходжанне ў адной выніковай навучальнай кропцы. Спалучэнне такіх выніковых кропак спрыяе сістэмнасці ў навучанні і выхаду на працэс рацыянальнай арганізацыі працы настаўніка і вучня.

У пятым класе здзяйсняецца падрыхтоўчы этап да больш складанай (у наступных класах) працы з мастацкімі вобразамі, мэты якой у школьным навучанні наступныя: а) вучыць вылучаць мастацкія воб-

разы і параўноўваць іх з прадметамі, з’явамі, якія пакладзены ў аснову гэтых вобразаў; б) фарміраваць уменні вызначаць сэнс (сутнасць) мастацкага вобраза на падставе параўнання яго з прадметамі, з’явамі, якія пакладзены ў яго аснову; в) фарміраваць уменні вызначаць ідэйнае гучанне мастацкага твора на падставе асэнсавання сукупнасці значэнняў мастацкіх вобразаў твора.

Пры характарыстыцы працы з мастацкімі вобразамі твораў М. Багдановіча і А. Грачанікава ў пятым класе ажыццяўляюць выхад на наступныя перспектывы фарміравання ўменняў ў дзейнасці школьнікаў: а) падрыхтоўка да выканання творчых заданняў з мэтай развіцця маўлення вучняў, б) самастойнае стварэнне вобразных выказванняў у вусным маўленні і творчай рабоце, в) правядзенне параўнання вобразаў з твораў аднаго і таго ж і розных аўтараў¹.

Пры гэтым заўважым, што прапанаваныя далей этапы, формы і змест мэтазгодна выкарыстоўваць і пры вывучэнні твораў іншых пісьменнікаў. У такім выпадку пры ўмове эфектыўнай працы ў гэтым напрамку могуць фарміравацца ўмовы эфектыўнай дзейнасці школьнікаў пры вывучэнні літаратуры па СПЛ.

Для пятага класа «Прыкладнае каляндарна-тэматычнае планаванне...» прапануе пры вывучэнні вершаў М. Багдановіча «Зімой» і А. Грачанікава «Зоры спяваюць», з аднаго боку, звяртаць увагу на вобразы вершаванага твора з мэтай развіцця вобразнага ўяўлення вучняў, з другога – з мэтай набліжэння да разумення сутнасці мастацкага вобраза. Заўважым, што да гэтага ў пятым класе прапаноўвалася «фарміраваць эмпірычнае ўяўленне пра мастацкі вобраз» [2] (пры вывучэнні вершаў «Дрымотна ціснуцца кусты...» А. Грачанікава і «Ёсць у кожнага з нас...» Я. Крупенькі). Фактычна названыя вышэй вершы М. Багдановіча і А. Грачанікава – гэта першыя творы, на прыкладзе якіх вучням прапаноўваецца «паглыбіць уяўленне пра мастацкі вобраз і сродкі яго абмалёўкі» [2]. Такім чынам, у дадзеным выпадку здзяйсняецца першы этап працы з мастацкім вобразам у пятым класе.

¹ У дадзеным выпадку тут і далей аўтар не ставіць перад сабой мэту даць падрабязныя планы ўрокаў. Яны залежаць ад узроўню падрыхтаванасці вучняў, метадычнай сістэмы, на якую арыентуецца настаўнік.

Найбольш прыдатныя формы працы на гэтым этапе і іх змест.

Першы ўрок. Тэма: Максім Багдановіч. «Зімой» (1 гадзіна).

1. Вылучэнне мэт працы і яе перспектыў (вызначэнне пачуццяў паэта, перададзеных у вершы; падрыхтоўка да выканання дамашняга задання па гэтым і наступным уроку: выразнае чытанне дадзенага твора на памяць, адказы на пытанні да верша; падрыхтоўка вуснай замалёўкі пра зімовы вечар, у якой неабходна стварыць паэтычныя вобразы на падставе ўласных назіранняў).
2. Вылучэнне вучнямі пры дапамозе настаўніка вобразаў твора. Чытанне настаўнікам верша з выразнымі лагічнымі націскамі на лексічных складніках вобразаў верша, з якімі далей будзе праводзіцца праца. Пры гэтым варта лагічна падкрэсліваць не ўсе вобразы верша, а толькі тыя, на характарыстыцы якіх можна засяродзіцца найбольш эфектыўна ў пятым класе, не заглыбляючыся ў тэорыю літаратуры (першая строфа: *вечар, снег*; другая строфа: *бярозы, зоркі*; трэцяя строфа: *месяц*; чацвёртая строфа: *бары і гоні*). Заданні для вучняў: а) у працэсе чытання падкрэсліць алоўкам (дзвюма лініямі) у падрыхтаваных зараней ксеракопіях верша тыя вобразы, на якіх настаўнік зробіў лагічны націск, – агучваецца перад чытаннем верша настаўнікам; б) пасля чытання гэтага твора назваць вобразы, інтанацыйна вылучаныя настаўнікам.
3. Вызначэнне аўтарскіх характарыстык (для гэтага этапу працы найбольш прыдатны такі тэрмін) у папярэдне вылучаных вобразах. Натуральна, што пяцікласнікі яшчэ не здольныя ўсвядоміць вобразную аб'ёмнасць твора. Таму мэтазгодна звяртаць увагу толькі на тыя характарыстыкі, сутнасць якіх вучні гэтага ўзросту здольныя зразумець. Сэнс жа іншых вобразных характарыстык настаўнік пры неабходнасці толькі растлумачыць (калі вучні, магчыма, зададуць пытанні).

Перад чытаннем верша настаўнікам на гэтым этапе мэтазгодна агучыць заданне для вучняў: алоўкам падкрэсліць (адной лініяй) вобразныя характарыстыкі, на якіх будуць зроблены лагічныя націскі. Пры гэтым варта звярнуць увагу вучняў на тое, што пры выкананні

дамашняга задання і на наступным уроку яны яшчэ раз звернуцца да асэнсавання некаторых з гэтых вобразаў.

Далей настаўнік чытае строфы верша, робячы лагічныя націскі на характарыстыках вылучаных раней вобразаў (*Здароў, ||¹ марозны, звонкі вечар!* || *Здароў, скрыпучы мяккі снег!* || *Мяцель не вее, || сціхнуў вецер, || І волен лёгкіх санак бег. ||² Як мары, || белыя бярозы Пад сінявой начной стаяць, || У небе зоркі, || ад марозу Пахаладзеўшыя, дрыжаць. || Вільготны месяц || стуль на поле Празрысты, светлы стоўп спусціў || Грызай срэбнаю || раздолле Снягоў сінеючых пакрыў. || Ўзрываўце ж іх санямі, коні! || Звіні, вясёлых бомаў медзь! || Вакол лятуць бары і гоні, || Ў грудзях || пачала кроў кіпець³). Пасля чытання кожнай строфы вучням прапаноўваецца агучыць вылучаныя настаўнікам пры дапамозе лагічных націскаў характарыстыкі вобразаў.*

Далей можна прапанаваць вылучыць каляровымі алоўкамі вобразы і іх характарыстыкі. Пры гэтым важна зарыентаваць пяцікласнікаў, каб яны падбіралі колеры адпаведна іх уяўленням пра вобраз і яго характарыстыкі, а таксама на падставе ўласных назіранняў за прыродай у зімовы час. Гэтая і названая вышэй формы працы з вершаваным тэкстам спрыяюць абуджэнню вобразнага яго ўспрымання, запамінанню вылучаных вобразаў, што, у сваю чаргу, садзейнічае больш эфектыўнаму завучванню тэксту і выразнаму яго чытанню на памяць.

4. Суаднясенне вылучаных раней вобразных характарыстык з адпаведнымі з'явамі рэчаіснасці, якія спрыялі іх узнікненню. Перад гэтым варта зрабіць невялікі ўступ пра асаблівасці стварэння паэтычнага вобраза на падставе назіранняў, эмоцый, асацыяцый. Названае вышэй суаднясенне праводзіцца на аснове гутаркі з вучнямі адносна таго, што ў рэчаіснасці азначаюць вылучаныя характарыстыкі вобразаў.

¹ Знак паўзы пры чытанні.

² Знак паўзы паміж строфамі.

³ Прапанаваная тут партытура прыдатная найбольш для гэтай формы працы. На этапе ж фінальнага чытання верша настаўнік можа карыстацца іншай партытурай. На адпаведны тып выразнага ўзнаўлення гэтага твора па памяці мэтазгодна зарыентаваць вучняў у адпаведнасці з узорам фінальнага чытання верша, агучанага настаўнікам.

5. Характарыстыка вобразаў верша, уражанняў, эмоцый, якія яны выклікаюць. Здзяйсняецца адразу пасля праведзенага суаднясення вобразных характарыстык кожнай асобнай страфы з адпаведнымі з’явамі рэчаіснасці.
6. Вывады настаўніка адносна сэнсавай шырыні верша М. Багдановіча «Зімой».
7. Выразнае чытанне верша настаўнікам з мэтай яшчэ раз інтанацыйна падкрэсліць вобразы твора, прадэманстраваць сістэму паўз, перадаць настрой з дапамогай адпаведнага тэмбру голасу. У дадзеным выпадку (у адрозненне ад чытання ў адпаведнасці з прапанаванай раней партытурай, якое было абумоўлена адпаведнымі дыдактычнымі мэтамі) гэтае чытанне павінна арыентаваць вучняў на пэўны ўзор выразнага ўзнаўлення верша на памяць.
8. Глуначэнне дамашняга задання: падрыхтоўка адказаў на пытанні да верша «Зімой», падрыхтоўка выразнага чытання верша на памяць. Пры гэтым варта зарыентаваць вучняў на зрокавае ўзнаўленне вобразаў верша пры завучванні яго на памяць, што дапамогуць здзейсніць зробленыя на ўроку каляровыя графічныя вылучэнні гэтых вобразаў і іх характарыстыка. Вельмі важна звярнуць увагу пяцікласнікаў на неабходнасць выразнага чытання на памяць дадзенага верша.

Другі ўрок. Вершы Максіма Багдановіча «Зімой» і Анатоля Грачанікава «Зоры сляваюць»: параўнальны аналіз (1 гадзіна).

Адна з мэт гэтага ўрока – «выпрацоўваць уменне супастаўляць пейзажныя вершы розных аўтараў» [2]. Дасягненню мэты могуць спрыяць наступныя формы працы і адпаведны ім змест.

1. Глуначэнне дамашняга задання. Яго варта агучыць у пачатку ўрока, каб падключыць прагматычныя памкненні пяцікласнікаў і адначасова зарыентаваць вучняў на больш эфектыўную працу на ўроку, вынікі якой спатрэбяцца ім у бліжэйшы час. Сутнасць задання: скласці «вусную замалёўку пра зімовы вечар» [2] на падставе прааналізаваных на мінулым і гэтым уроках літаратурных вобразаў з вершаў М. Багдановіча і А. Грачанікава, рэпрадукцыі карціны Э. Рымаровіча «Раўбічы» і ўласных назіранняў. Паколькі дзецям гэтага ўзросту падабаецца пераймаць паводзіны

дарослых, то можна ім прапанаваць зрабіць у літаратурным сшыттку невялікі дзённік назіранняў за выбраным аб'ектам ці з'явай прыроды ў зімовы вечар. Пры гэтым важна падказаць, што ў час назіранняў кожны з вучняў зможа адчуць сябе мастаком ці паэтам, можа працаваць разам са сваімі сябрамі, гуляючы, напрыклад, у «пенэр» жывапісцаў або фотамастакоў. Пяцікласнікі могуць прапанаваць бацькам падключыцца да такіх «пенэраў» у якасці іх удзельнікаў, спонсараў, арганізатараў. Варта таксама звярнуць увагу на тое, што праца кожнага стараннага вучня, іх клапатлівых бацькоў будзе ацэнена настаўнікам не толькі на наступным уроку, а і, калі пяцікласнікі пажадаюць, на літаратурным ранішніку «Мой зімовы вечар», на якім вучні-мастакі прачытаюць свае вусныя замалёўкі, падмацоўць іх фотаздымкамі ці малюнкамі.

2. Адказы на пытанні № 1–5 [1, с. 140] вучэбнага дапаможніка па вершы М. Багдановіча «Зімой». Паколькі з прапанаванымі ў пытаннях вобразамі адбывалася праца на мінулым уроку, а таксама іх характарыстыку пяцікласнікі рыхтавалі дома перад завучваннем верша, то на дадзеным этапе мэтазгодна звярнуцца да адказаў на пытанні пасля выразнага чытання верша на памяць кожным вучнем. Пры гэтым варта ўлічваць узровень падрыхтаванасці пяцікласніка і ў залежнасці ад гэтага адпаведным чынам фармуляваць пытанне. Такая форма працы на гэтым і наступных (падобных паводле навучальных задач) уроках спрыяе не механічнаму, а асэнсаванаму завучванню верша на памяць у кантэксце рацыянальна сфармуляванага настаўнікам дамашняга задання на мінулым уроку.
3. Характарыстыка верша А. Грачанікава «Зоры спяваюць». У дадзеным выпадку мэтазгодна правесці такую працу ў той паслядоўнасці форм і зместу, якія выкарыстоўваліся пры характарыстыцы верша «Зімой» М. Багдановіча. Гэта дазволіць сэканоміць час на асэнсаванне вучнямі сутнасці заданняў і іх тлумачэнне, бо алгарытмы такой працы пяцікласнікам ужо знаёмыя.

– Чытанне настаўнікам твора, вылучэнне разам з вучнямі галоўнага вобраза (зоры) і яго разгорнутых паэтычных характарыстык.

– Адказы на пытанні № 1–3 [2, с. 141–142] да верша. Такая форма працы, акрамя іншага, можа быць адначасова і паралельным назапашваннем ведаў, неабходных для стварэння вучнямі вуснай замалёўкі пра зімовы вечар, падрыхтоўчую працу да якой мэтазгодна праводзіць на гэтым уроку. Варта звярнуць увагу вучняў на тое, што аб’екты і з’явы прыроды могуць «гучаць» у свядомасці таго, хто за імі назірае. Дзеля гэтага можна актывізаваць фантазію, уключыць вобразнае мысленне, настроіць сябе на ўзнёслы лад. Інакш кажучы, аналізуючы дадзены верш А. Грачанікава, варта падводзіць вучняў да такога паняцця, як *натхненне*, без якога немагчыма стварэнне вобразных, цікавых, пераканальных слоўных карцін прыроды.

4. Кароткая параўнальная характарыстыка вершаў «Зімой» М. Багдановіча і «Зоры спяваюць» А. Грачанікава ў кантэксце пытання № 4 да апошняга з іх [2, с. 142]. Такая характарыстыка найперш накіравана на высвятленне асаблівасцей адлюстравання пры дапамозе «*сродкаў моўнай выразнасці*» [2, с. 142] пачуццяў, настрою, агульнага эмацыйнага стану лірычнага героя М. Багдановіча і аўтара-назіральнака з верша А. Грачанікава. Важна пры гэтым зарыентаваць вучняў на вызначэнне месца назірання лірычнага героя М. Багдановіча і аўтара-назіральнака з верша А. Грачанікава за прыроднымі аб’ектамі, на тое, як гэта адбываецца на выніках іх назіранняў. Такая форма працы з’яўляецца своеасаблівым падрыхтоўчым этапам да стварэння пяцікласнікамі вуснай замалёўкі пра зімовы вечар.

5. Падрыхтоўка вучняў да стварэння імі вуснай замалёўкі ў адпаведнасці з дамашнім заданнем да наступнага ўрока. Такая форма працы, на наш погляд, акрамя іншага, спрыяе фарміраванню ў пяцікласнікаў уменняў вуснага творчага вобразнага выказвання, а таксама выхаванню імкнення да сістэмнасці працы ў працэсе падрыхтоўкі да выканання творчых работ ужо (на перспектыву) у кантэксте ўрокаў па развіцці маўлення.

– Абмеркаванне зместу замалёўкі ў залежнасці ад узроўню падрыхтаванасці вучняў і магчымасцей назірання імі таго ці іншага прыроднага аб’екта (замерзлай без снегу рэчкі, засыпанага снегам на фоне заходзячага сонца дрэва, кустоў з апалым падмерзлым лісцем

пад імі, вярчэняга зорнага неба і інш.), з'явы (заходу зімовага сонца ў снежны марозны вечар, першага снегападу ў марозны ці сыры вечар і інш.). Важна пры гэтым падказаць вучням, што змест замалёўкі аднаго і таго ж аб'екта ці з'явы будзе залежаць, дзе знаходзіцца яе аўтар: побач ці далёк ён здзяйсняе свае назіранні.

– Вызначэнне формы замалёўкі: а) апісанне аб'екта, з'явы на фоне рэальнага надвор'я як вынік спецыяльна зробленага назірання; б) узнаўленне аб'екта, з'явы ў форме ўспаміну пра ранейшыя неспланаваныя (нязмушаныя) назіранні і ўражанні.

– Вызначэнне магчымага месцазнаходжання аўтара замалёўкі (у цэнтры з'явы, каля аб'екта, збоку, удалечыні) і вынікаў назірання на адлегласці або зблізку.

– Абмеркаванне рэпрадукцыі карціны Э. Рымаровіча «Раўбічы», змешчанай у вучэбным дапаможніку для V класа ў адпаведнасці з пытаннямі пункта № 7 да верша «Зімой» М. Багдановіча [2, с. 140]. Пасля адказу на пытанні варта звярнуцца да вызначэння месцазнаходжання аўтара карціны і выніку такой пазіцыі назірання (назіранне далёк; яно дазваляе бачыць і ўзнаўляць аб'ёмна, рэльефна, шматгранна карціну прыроды, перадаваць яе рознымі колерамі, адценнямі гэтых колераў, сукупнасцю вобразаў: дрэвы – іх вершаліны, цэлыя, адзінокія, хвойныя і лісцевыя, астравы дрэў і інш.; рэльеф мясцовасці – пагоркі, нізіны; неба – бязвоблачнае, разарванае воблакамі, высокае, нізкае).

– Агучванне настаўнікам змадэляванага ім працэсу падрыхтоўкі да стварэння замалёўкі пра зімовы вечар і зместу гэтай замалёўкі (напрыклад, назіранне заходу сонца ў бясснежны зімовы вечар, падгледжаны з акна цягніка, калі хмары здаваліся гарамі, а чырванаваты колер неба перад імі чароўнай вадой у зачараваным вялікім возеры). Пры гэтым агучаную настаўнікам замалёўку можна праілюстраваць фотаздымкамі. Такім чынам настаўнік уключаецца ў працэс стварэння, а гэта вельмі важна для вучняў.

6. Абагульненні і вывады па ўроку. Акрамя агульнапрынятых вывадаў, заўваг, ацэнак, на дадзеным этапе варта яшчэ раз звярнуць увагу вучняў на тое, што праца на гэтых двух уроках мела на мэце не толькі характарыстыку твораў і падрыхтоўку вучняў да выканання дамашняга задання, а і выпрацоўку ўмення суадно-

сіць мастацкія вобразы са з’явамі, прадметамі рэчаіснасці, якія ляглі ў іх аснову. Гэта спрыяе, з аднаго боку, разуменню сэнсу мастацкага вобраза, а з другога – стварэнню вобразаў, іх разгорнутых характарыстык на падставе ўласных назіранняў вучняў. Апошняе ж у сваю чаргу дапаможа вучням ствараць у іх мысленчых і рэальных разважаннях, выказваннях, у будучых творчых работах арыгінальныя вобразныя сведчанні, пацвярджэнні, заключэнні.

Такім чынам, прапанаваныя і ахарактарызаваныя вышэй формы дзейнасці настаўніка і вучняў, іх змест у кантэксце СПЛ – адзін з першых этапаў працы з літаратурнымі вобразамі паэтычнага твора, зарыентаванай на выпрацоўку ў школьнікаў устаноўкавага назапашвання ўменняў, якія спатрэбяцца ў далейшым для эфектыўнага выканання адпаведных заданняў і ў кантэксце ўрокаў па развіцці маўлення. Акрамя гэтага, значэнне дадзеных форм, зместу і сістэмнасці ў тым, што ўжо ў пятым класе яны арыентуюць вучняў на рацыянальную арганізацыю працы на бліжэйшую перспектыву і нязмушанае назапашванне ўменняў на больш далёкую перспектыву.

Літаратура

1. Цітова, Л.К. Беларуская літаратура : вучэб. дапам. для 5-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / Л.К. Цітова. – Мінск, 2009. – Ч. 1.
2. Прыкладнае каляндарна-тэматычнае планаванне па вучэбным прадмеце «Беларуская літаратура» на 2010/2011 навучальны год (V клас агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання) [Электронны рэсурс]. – 2011. – Рэжым доступу : <http://www.adu.by/modules.php?name=News&file=article&sid=6603>. – Дата доступу : 09.03.2011.